

Powstanie styczniowe

Geneza powstania

Organizacje spiskowe. Klęska Rosji w wojnie krymskiej pokazała wewnętrzną słabość Imperium. Umarł Mikołaj I, nowy car Aleksander II stanął przed koniecznością przeprowadzenia reform. Polacy odczytali to jako przejaw słabości państwa rosyjskiego i rozpoczęli przygotowania do nowego powstania. Pierwsze organizacje spiskowe powstają już na początku 1856 roku na Uniwersytecie Kijowskim. Najpierw powstała półjawna organizacja Ogół, z której wyłonił się Związek TROJNICKI. Szukał on kontaktów z młodzieżą na terenie wszystkich zaborów i od początku opowiadał się za jak najszybszym wybuchem powstania. Równoległe organizacje konspiracyjne rozwinęły się w Petersburgu. Powstało Koło Oficerów Polskich, które powołali tam oficerowie studiujący w Akademii Sztabu Generalnego. Założył je Zygmunt PADLEWSKI a po nim kierował nim Jarosław Dąbrowski. Trzeci ośrodek spiskowy powstał w Warszawie. W 1857 roku w Akademii Medyko – Chirurgicznej wśród studentów zaczęły organizować się kółka konspiracyjne. Podobne organizacje zaczęły tworzyć się w warszawskiej Szkole Sztuk Pięknych. Już w maju 1858 roku do Warszawy z Kijowa przybył Narcyz Jankowski, który obok tworzenia tajnych kół rozpoczął potajemne szkolenia wojskowe. W 1859 roku po raz pierwszy zbiera się kapituła organizacji „Czerwonych”, która rozpoczyna tworzenie planów wybuchu powstania. W 1861 roku generał Ludwik Mierosławski tworzy w Genui Polską Szkołę Wojskową, którą ukończy ponad dwustu słuchaczy – stanowić będą kadry przyszłego powstania.

Manifestacje patriotyczne i żałoba narodowa.

Stopniowo narastają nastroje patriotyczne w społeczeństwie polskim. Dnia 11 czerwca 1860 w Warszawie odbyła się pierwsza od 30 lat wielka manifestacja patriotyczna zorganizowana w związku z pogrzebem wdowy po bohaterze powstania listopadowego generale Józefie Sowińskim. W październiku 1860 w czasie warszawskiego zjazdu monarchów przeszkodzono iluminacjom i balom towarzyszącym konferencji, a na przedstawieniu galowym w Teatrze Wielkim fotele oblane cuchnącym płynem. Akcją tą kierował Franciszek Godlewski. Dnia 29 listopada 1860, w rocznicę Nocy Listopadowej zorganizowano kolejną wielką manifestację i odśpiewano pieśń skomponowaną niegdyś przez Alojzego Felińskiego na cześć cara Aleksandra I, zmieniając jej refren na: *Ojczyznę wolną racz nam wrócić Panie*. Irytującą władze rosyjskie pieśń śpiewano następnie przy okazji wszystkich manifestacji. Wobec nasilających się wystąpień ludności Warszawy, car Aleksander II zdecydowany był zastosować najsurowsze represje i w wypadku większych demonstracji ulicznych miasto miało zostać zbombardowane z Cytadeli. Dnia 25 lutego 1861 wojsko rosyjskie rozpędziło demonstrację przeprowadzoną w 30 rocznicę bitwy o Olszynkę Grochowską. Dnia 27 lutego na Krakowskim Przedmieściu od salwy rosyjskiej padło pięciu manifestantów. Wydarzenia te skłoniły obradujące na Zamku Królewskim Towarzystwo Rolnicze do przyjęcia uchwały o uwłaszczeniu chłopów. Zbulwersowane tymi wydarzeniami mieszczaństwo warszawskie utworzyło Delegację Miejską, pod przewodnictwem bankiera Leopolda Kronenberga, która złożyła adres do cara, w którym domagano się poszanowania wolności obywateli Królestwa Polskiego. Organizacje te dały początek obozowi „Białych”. Dnia 2 marca pogrzeb pięciu poległych na Cmentarzu Powązkowskim przeistoczył się w wielką manifestację solidarności wszystkich stanów Królestwa. Wydarzenia w Warszawie odbiły się szerokim echem na prowincji. W wielu miastach ludność przepędziła skorumpowanych urzędników, na co władze nie zawsze mogły reagować, gdyż wojska

ściągnięte zostały z prowincji do Warszawy. Organizowano demonstracje i nabożeństwa żałobne za pomordowanych. Chłopi zaprzestali odrabiania pańszczyzny.

W tej sytuacji władze rosyjskie postanowiły pójść na pewne ustępstwa przy jednoczesnym zaostrzeniu kursu wobec spiskowców. Dnia 27 marca margrabia Aleksander Wielopolski został mianowany dyrektorem głównym prezydującym w Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Zdecydowany był on rozwiązać Towarzystwo Rolnicze i Delegację Miejską oraz podjąć represje wobec konspiracji narodowej przy jednoczesnym równouprawnieniu ludności żydowskiej. W nocy z 7 na 8 kwietnia Aleksander Wielopolski przedłożył do podpisu namiestnikowi opracowaną przez siebie „ustawę o zbiegowiskach”, dopuszczającą użycie siły zbrojnej wobec ludności cywilnej. Już 8 kwietnia na Placu Zamkowym Rosjanie pokazali swoje prawdziwe intencje, gdy ostrzelali bezbronny tłum. Zginęło 100 osób a kilkaset zostało rannych. Pod koniec maja 1861 zmarł namiestnik Królestwa Polskiego gen. Michaił GORCZAKOW – jego następcą został Nikołaj SUCHOZANET, który wprowadził jeszcze większe represje. Można było zostać aresztowanym nawet za noszenie stroju narodowego lub śpiewanie pieśni patriotycznych. Dla pacyfikacji nastrojów car Aleksander II zmuszony był poczynić pewne ustępstwa. Dnia 18 czerwca ogłoszono 4 ukazy carskie datowane na 5 czerwca. Reaktywowano Radę Stanu, powoływano pochodzące z wyborów rady miejskie w 28 miastach, powiatowe w każdym z 39 powiatów, tworzone rady gubernialne składające się z członków delegowanych przez rady powiatowe. Przejściowe złagodzenie przez władze represji na okres wyborów przyniosło zwiększenie fali demonstracji patriotycznych. Organizowano je w wielu miejscowościach Królestwa, Litwy, Rusi i Galicji. Dnia 12 sierpnia odbyła się wielotysięczna manifestacja w Kownie a 18 sierpnia wojsko rosyjskie siłą rozproszyło demonstrację na przedmieściach Wilna, gdzie było wielu rannych. Dnia 26 sierpnia ma miejsce demonstracja patriotyczna w Grodnie, gdzie w ostatniej chwili uniknięto przelewu krwi.

Dnia 23 września rozpoczęły się w Królestwie Polskim wybory samorządowe. Dnia 10 października, w 448 rocznicę podpisania unii horodelskiej, zorganizowano demonstrację w Horodle, w której wzięły udział tłumy zgromadzone na obu brzegach Bugu. W tym samym dniu z udziałem wielu tysięcy ludzi odbył się w Warszawie demonstracyjny pogrzeb arcybiskupa warszawskiego Antoniego Melchiora Fijałkowskiego, który był zwolennikiem ruchu patriotycznego. W kondukcje niesiono herby Polski i Litwy oraz okryte krepą insygnia królewskie: berło i dwie korony. Cesarz Aleksander II wysłał 11 października telegram do namiestnika: *jeżeli wybory w Warszawie ukończone, nie zwlekając ogłosić stan wojenny*. Po serii krwawo stłumionych manifestacji patriotycznych w roku 1861, kościół katolicki ogłosił żałobę narodową.

Stan wojenny w Królestwie Polskim

W celu spacyfikowania Królestwa Polskiego nowy rosyjski namiestnik gen. Karol Lambert 14 października 1861 wprowadził stan wojenny. Dnia 15 października, mimo zakazów warszawiacy wzięli udział w obchodach rocznicy śmierci Tadeusza Kościuszki, co skończyło się rozbiciem manifestacji przez wojsko rosyjskie i porywaniem ludzi z kościołów. Wojska rosyjskie dowodzone przez wojskowego generał-gubernatora warszawskiego dokonały pacyfikacji ludności cywilnej zebranej w katedrze św. Jana w Warszawie. Na znak protestu przeciwko aresztowaniu 1878 wiernych w katedrze warszawskiej, do której wtargnęło wojsko, administratorzy diecezji nakazali zamknięcie wszystkich kościołów i kaplic w Warszawie.

Dnia 17 października 1861 Apollo Korzeniowski zawiązał Komitet Miejski, który zajął się przygotowaniem wybuchu powstania. Hrabia Lambert ugiął się przed tym oporem i uwolnił większość zatrzymanych. Po kilku dniach Lambert podał się do dymisji, a nowym namiestnikiem został gen. Aleksandr LUDERS.

Organizacja Narodowa czerwonych

W latach 1861–1862 w Królestwie Polskim Polacy coraz bardziej domagali się reform agrarnych, demokratyzacji władzy i niezawisłości państwa od Rosji. W tej sytuacji radykalne ugrupowanie patriotyczne, zwane czerwonymi, opowiadało się za podjęciem otwartej walki i przystąpiło do przygotowywania powstania. W końcu 1862 roku konspiracja czerwonych obejmowała około 20–25 tysięcy członków i planowała przeprowadzenie insurekcji wiosną 1863 roku. Spiskiem kierował Komitet Centralny Narodowy, pod przewodnictwem generała Jarosława Dąbrowskiego. Na ziemiach Rzeczypospolitej Komitet Centralny Narodowy powołał w lipcu 1862 roku Organizację Narodową, obejmującą zabory: rosyjski, pruski i austriacki, której zadaniem miało być przygotowanie powstania i odbudowa niepodległego państwa polskiego w granicach z 1771 roku. Organizacja Narodowa w Królestwie Polskim liczyła w końcu listopada 1862 roku 20 tysięcy członków zaprzysiężonych, w samej Warszawie 8 tysięcy. Przywrócono podział administracyjny Królestwa Polskiego sprzed 1845 roku na osiem województw: augustowskie, kaliskie, krakowskie, lubelskie, mazowieckie, płockie, podlaskie, sandomierskie. Na czele województw stali naczelnicy wojewódzcy, na czele powiatów naczelnicy powiatowi, okręgiem zarządzał okręgowy. Byli także naczelnicy miast. Kadry konspiracyjne podzielono na dziesiątki i setki jako załóżek przyszłej armii narodowej. Dnia 18 października 1862 roku Komitet Centralny Narodowy wydał dekret o podatku narodowym, którego pobór przeznaczony został na zakup broni. Do 22 stycznia 1863 roku wpłynęło z tego źródła 75 tysięcy rubli. Z upoważnienia Komitetu Centralnego Narodowego Józef ĆWIERCIAKIEWICZ utworzył Komisję Zagraniczną dla spraw uzbrojenia. Zadatkował w Londynie 8 tysięcy karabinów, Marian Langiewicz zamówił w Genui 5 tysięcy sztuk tańszej broni starego typu. W grudniu 1862 roku w Paryżu agent rosyjski naprowadził policję francuską na przebywających tam polskich agentów zakupu broni. Wskutek aresztowania zakup i przesyłka broni do kraju uległy opóźnieniu o kilka tygodni. W ostatnich dniach 1862 francuska policja polityczna aresztowała powracających z Londynu emisariuszy Komitetu Centralnego Narodowego. Francuzi przekazali Rosjanom dokładny wykaz osób objętych siecią konspiracji nad Wisłą oraz opis dróg przerzutów broni zza granicy. Do spisku przystąpiło duchowieństwo rzymskokatolickie. W grudniu 1862 roku utworzono w Komitecie Centralnym Narodowym Komisję Interesów Duchownych i Opieki nad Ludem.

Organizacja białych

Odrębnie rozwijała się ogólnokrajowa, niepodległościowa konspiracja białych, grupująca ziemiaństwo, arystokrację i bogate warstwy mieszczaństwa. Biali byli zwolennikami pracy organicznej, wymuszania na państwach zaborczych koncesji narodowych i autonomii, krzewienia oświaty, rozbudzania świadomości narodowej, walkę zbrojną o niepodległość odkładali na czas sprzyjający. Korzystając ze współpracy korespondentów i mężów zaufania Towarzystwa Rolniczego utworzyli oni sieć swych placówek w całym Królestwie Polskim, a także na Litwie i Ukrainie. Władze białych pochodziły z wyborów, przeprowadzanych w województwach, powiatach i okręgach. Na czele organizacji stała Dyrekcja Wiejska, która utworzyła stanowiska mianowanych przez siebie komisarzy

wojewódzkich, do zadań których należało nadzorowanie działalności członków organizacji białych w terenie. Najwyższą władzą białych był Zjazd Wojewódzkich mężów zaufania.

Organizacja Narodowa na Litwie i Rusi

Pozostający w kontakcie z Komitetem Centralnym Narodowym Komitet Prowincjonalny Litewski wydał w 1862 instrukcje, które dzieliły Litwę i Białoruś na województwa: kowieńskie, inflanckie, witebskie, wileńskie, grodzieńskie, mińskie, mohylewskie i poleskie, te zaś dzieliły się na powiaty, okręgi, parafie i gminy. Mianował też naczelników powiatowych i gminnych. Jednostkami kadrowymi konspiracji były dziesiątki i setki. W końcu 1862 roku organizacja litewska liczyła 3000 członków zaprzysiężonych. Dnia 22 sierpnia 1862 na wezwanie Komitetu Centralnego Narodowego powstał Komitet Prowincjonalny Rusi, który stanął na czele organizacji tamtejszej organizacji czerwonych. Ruś podzielona została na 3 małe prowincje: Ukrainę, Wołyń i Podole, te na 36 powiatów, a powiaty na okręgi. Powołano Zarząd Ukrainy, Zarząd Podola i Zarząd Wołynia.

Represje polityczne

W kwietniu 1862 roku do Warszawy dotarła depesza od cara, w której władca w rocznicę kwietniowej masakry zalecał użycie przeciwko demonstrantom broni siecznej, w razie potrzeby kartaczy. W maju 1862 dowództwo rosyjskie wpadło na trop rosyjskiej organizacji rewolucyjnej w Warszawie. Jeden z jej członków kapitan Andrzej Potebnia 27 czerwca 1862 roku dokonał zamachu, ciężko raniąc namiestnika carskiego w Ogrodzie Saskim. Dnia 3 lipca Ludwik Jaroszyński ranił wielkiego księcia Konstantego. 7 i 15 sierpnia podjęto nieudane próby dokonania zamachu na Aleksandra Wielopolskiego. Dnia 3 stycznia 1863 Komitet Centralny Narodowy w składzie: Oskar AWEJDE, Józef Kajetan Janowski, Jan MAYKOWSKI, ks. Karol MIKOSZEWSKI, Zygmunt PADLEWSKI pod wpływem Stefana Bobrowskiego podjął decyzję o wybuchu powstania z chwilą ogłoszenia branki.

Dnia 8 września 1862 roku namiestnik rosyjski w Królestwie Polskim wielki książę Konstanty zniósł stan wojenny w powiatach guberni radomskiej z wyjątkiem Radomia i Kielc, 10 października 1862 roku zniósł stan wojenny w guberni lubelskiej i augustowskiej z wyłączeniem Lublina, Siedlec i Suwałk, 16 grudnia 1862 roku zniósł stan wojenny w guberni warszawskiej i płockiej z wyłączeniem Warszawy, Kalisza i Płocka, powiatów: lipnowskiego, piotrkowskiego oraz miejscowości przebiegu Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej i Kolei Warszawsko-Bydgoskiej.

Branka

Władze rosyjskie w Królestwie Polskim zdecydowały się na zbrojną rozprawę z narastającym ruchem niepodległościowym. Rozpoczęto wyładowywanie w Warszawie przybyłych kolejną z głębi Imperium oddziałów wojsk rosyjskich. Aleksander Wielopolski, jako naczelnik rządu cywilnego Królestwa Polskiego od czerwca 1862 roku, był świadom istnienia niepodległościowych ruchów w kraju i upatrując szansę porozumienia się z obozem białych, zrealizował część zgłaszanych żądań polskiego społeczeństwa. Wprowadził mianowicie nową ustawę szkolną, przymusowe oczyszczanie chłopów i równe prawa dla ludności żydowskiej. Z drugiej strony, by sparaliżować działalność organizacji spiskowych, zarządził w połowie stycznia 1863 roku niespodziewany pobór do wojska rosyjskiego (tak zwaną brankę). Przygotowane zostały w tym celu imienne listy, obejmujące 12 tysięcy osób, podejrzanych o przynależność do organizacji patriotycznych. Władze pobór z premedytacją

skierowały przeciwko szlachcie i mieszczaństwu z pominięciem ludności wiejskiej, co musiało prowadzić do wybuchu powstania. Przed 22 stycznia 1863 roku Komitet Centralny Narodowy mianował 6 naczelników wojewódzkich. Zalecał nie rozpoczynać działań wojennych z partiami mniejszymi niż 100 ludzi, nie kierować do włościan żadnych wezwań, zanim oddział nie osiągnie przepisanego stanu. Wszystkie miejscowe struktury konspiracyjne jak też administrację zaborczą podporządkowano naczelnikom wojewódzkim.

Koncepcje wojny partyzanckiej

Różne koncepcje walk powstańczych przygotowywane były przez wojskowych przywódców Czerwonych. Jarosław Dąbrowski zakładał na początku zdobycie Twierdzy Modlin w celu przejęcia broni i amunicji oraz zajęcie Warszawy. Komitet Centralny Narodowy z Ludwikiem Mierosławskim przyjął plan zakładający koncentrację sił powstańczych w rejonie Podlasia i w Łomżyńskim i rozwój działań w kierunku wschodnim i północno-wschodnim w celu odcięcia sił rosyjskich w Polsce od Cesarstwa oraz zajęcie największych twierdz (Modlin, Warszawa, Dąbrowa). Zygmunt Sierakowski zakładał, że siły powstańcze konsolidowałyby się zaczynając od formowania małych oddziałów, by docelowo utworzyć silne kolumny. Cały kraj miał być podzielony na 5 okręgów. Zygmunt PADLEWSKI zakładał, że w dniu ogłoszenia branki zdobyte zostaną twierdze w Modlinie i Płocku oraz powstaną 3 silne korpusy atakujące w kierunku Litwy i Ukrainy. Bieg wydarzeń zmusił PADLEWSKIEGO do przyjęcia planów Sierakowskiego z ograniczeniem działań na terenie Królestwa. Zrezygnowano także ze zdobywania Modlina na rzecz Płocka.

Przebieg powstania.

Wybuch

Dnia 16 stycznia 1863 roku Komitet Centralny Narodowy wystąpił jako Tymczasowy Rząd Narodowy i wydał odezwę, w której ogłosił w całym kraju *stan wyjątkowy*, zalecając samoobronę poborowym i skupienie się narodu wokół władzy narodowej. W każdym województwie ustanowił naczelników wojskowych, którym w czasie powstania miały podlegać wszystkie władze lokalne. Dnia 19 stycznia Komitet Centralny Narodowy podjął uchwałę o powołaniu Ludwika Mierosławskiego na dyktatora powstania. Dnia 20 stycznia Tymczasowy Rząd Narodowy powołał swój organ zastępczy Komisję Wykonawczą Rządu Narodowego w Warszawie, pod kierownictwem naczelnika miasta Stefana Bobrowskiego. Ponieważ władze rosyjskie zarządziły brankę na prowincji na 25 stycznia, wybuch powstania wyznaczony został na noc z 22 na 23 stycznia. Plan zakładał opanowanie Płocka, gdzie miał się ujawnić Rząd Narodowy. Członkowie rządu wyjechali 22 stycznia do Kutna, stacji Kolei Warszawsko-Bydgoskiej niedaleko od Płocka. Jednak stan tymczasowy uległ utrwaleniu i powstaniem w początkowym okresie z konieczności kierowała Komisja Wykonawcza w Warszawie. Dnia 22 stycznia 1863 roku Tymczasowy Rząd Narodowy wydał Manifest. W styczniu 1863 w Królestwie Polskim stacjonowała 100 tysięczna armia rosyjska. Pod rozkazami jej dowódcy gen. Eduarda Ramsaya pozostawało 5 dywizji piechoty, w tym gwardyjska, 1 dywizja jazdy, sześć brygad artylerii (176 dział), 9 pułków kozackich i oddziały pomocnicze. Zamierzona „branka” do wojska została jednakże zbojkotowana i 22 stycznia wybuchło zbrojne powstanie ogłoszone przez Tymczasowy Rząd Narodowy. Komitet Centralny Narodowy dekretami uwłaszczył chłopów i obiecał ziemię bezrolnym uczestniczącym w walce. Planowane przez czerwonych na wiosnę powstanie zostało więc znacznie przyspieszone, nie było jeszcze należycie przygotowane, powstańcom brakowało broni i amunicji, kierownictwo powstania było niejedolite i skłócone. Na Litwie powstanie

wybuchło 1 lutego 1863 roku. W reakcji na wybuch powstania wielki książę Konstanty przywrócił stan wojenny, zawieszony w drugiej połowie 1862 roku, reaktywował naczelników wojennych, uprawnionych do powoływania sądów wojenno-polowych, działających w trybie „skróconym”, zatwierdzających wydawane przez nie wyroki śmierci. Wydał rozkaz koncentracji mniejszych garnizonów rosyjskich, tak by załoga żadnego nie była mniejsza niż 2 bataliony piechoty. Zamierzano w ten sposób uniknąć dalszych ataków na zbyt słabe posterunki rosyjskie, by później móc sformować kolumny ruchome, które miały przejść do działań ofensywnych przeciwko powstańcom. W czasie tej operacji wojska carskie opuściły 14 miast powiatowych (na 39). Powstańcom udało się skutecznie zakłócić łączność. Dopiero 1 lutego przywrócono komunikację na linii Kolei Warszawsko-Petersburskiej

Walki

Ranny powstaniec, obraz Stanisława Witkiewicza

Patrol powstańczy, obraz Maksymiliana Gierymskiego

W pierwszych dniach powstania powstańcy uderzyli na rosyjskie garnizony w województwach: mazowieckim, podlaskim, augustowskim, płockim, lubelskim i sandomierskim. Wystąpienia powstańcze 21–25 stycznia miały miejsca między innymi w Małkini, Stelmachowie, Sokołowie, Łukowie, Białej Podlaskiej, Kodniu, Łomazach, Hrubieszowie, Kraśniku, Szydłowcu, Suchedniowie, Bodzentynie. Jednak większość ataków, między innymi z powodu słabego uzbrojenia, została odparta, a powstańcy zaczęli organizować obozy, w których szkolono ochotników. W Węgrowie Jan MATLIŃSKI i Władysław Jabłonowski zebrali 3500 żołnierzy, w Siemiatyczach Władysław CICHORSKI zgromadził 3000 ludzi, obóz Apolinarego Kurowskiego w Ojcowie liczył 2500 żołnierzy, w Wąchocku Marian Langiewicz zebrał 1400 żołnierzy, w Janowie Roman Rogiński zgromadził 1000 ludzi. Od kilkuset do tysiąca ludzi liczył oddział Józefa Konstantego RAMOTOWSKIEGO „Wawra” działający w północno-wschodniej Polsce (Łomża – Augustów). Po serii starć na początku powstania wojskom powstańczym udało się opanować szosę brzeską i linię kolei petersburskiej, przerywając tym samym łączność Królestwa Polskiego z cesarstwem rosyjskim. Rząd Tymczasowy początkowo przewidywał, iż wodzem powstania zostanie operujący w województwie płockim Zygmunt PADLEWSKI, jednak niepowodzenia tego ostatniego spowodowały, że dyktatorem powstania mianowano przebywającego w Paryżu Ludwika Mierosławskiego (26 stycznia). Wieść o wybuchu

powstania hrabia Aleksander Wielopolski skwitował słowami: *wrząd pękł*, był przekonany że powstanie uda się stłumić w ciągu kilku tygodni i można będzie powrócić do dzieła reform. W tym czasie ukazywały się powstańcze pisma „Strażnica” i *Wiadomości z Pola Bitwy*. W instrukcjach dla powstańczych oddziałów zalecano, by unikać walk z większymi jednostkami nieprzyjaciela, nakazywano utrudnianie komunikacji oraz odbijanie jeńców i rekrutów. Bobrowski, w celu rozszerzenia zasięgu powstania, ogłosił odezwy *Do braci Litwinów* i *Do braci Rusinów*, w których wzywał do powszechnej insurekcji. Na Wołyniu operował oddział kawalerii Edmunda Różyckiego, skutecznie nękając podjazdami tamtejszy korpus rosyjski. Dnia 17 lutego Mierosławski przekroczył granicę zaboru rosyjskiego, jednak po dwóch przegranych potyczkach jego oddziału pod KRZYWOSADZĄ 19 lutego i pod Nową Wsią 21 lutego wrócił do Paryża. Ponownie wrócił do Polski po dwóch tygodniach, lecz nie utrzymał już stanowiska dyktatora powstania. Po kilku tygodniach – w marcu – do powstania przyłączyli się „biali”, przejmując zresztą w krótkim czasie kierownictwo powstania. Stało się to po śmierci przywódców „czerwonych” Stefana Bobrowskiego (w pojedynku) i Zygmunta PADLEWSKIEGO, rozstrzelanego przez Rosjan. Od kwietnia wojskami powstańczymi kierowali kolejno gen. Ludwik Mierosławski oraz dyktatorzy powstania gen. Marian Langiewicz i Romuald Traugutt. Ogromna większość polskich urzędników administracji Królestwa Polskiego wykonywała potajemnie rozkazy Rządu Narodowego. Dnia 9 czerwca 1863, w biały dzień, polski personel Banku Polskiego na placu Bankowym w Warszawie przekazał powstańcom, dowodzonym przez Aleksandra WASZKOWSKIEGO depozyty Kasy Głównej Królestwa w wysokości 3,6 miliona złotych, 500 tysięcy rubli i wielu listów zastawnych. Dnia 19 września 1863 dokonano nieudanego zamachu, na namiestnika Królestwa Polskiego gen. Fiodora Berga z inspiracji członka Rządu Narodowego i naczelnika wojskowego miasta stołecznego Warszawy Ignacego Chmieleńskiego.

Władze i administracja

Ludwik Mierosławski

Pożyczka Ogólna Narodowa Polska na 10 000 złotych, ustanowiona przez Rząd Narodowy w 1863 roku

Władze powstańcze uznały, że powstało „tajemne” państwo polskie w granicach Rzeczypospolitej sprzed rozbiorów. Dnia 23 marca 1863 Tymczasowy Rząd Narodowy ogłosił opracowany wcześniej *Regulamin władz administracyjnych w byłym Królestwie Kongresowym*. Akt ten przywracał (z małymi zmianami) podział administracyjno-terytorialny Królestwa Polskiego z 1816 roku na 8 województw i 39 powiatów. Na czele zarządu cywilnego województwa postawiono mianowanych przez Rząd Narodowy naczelników cywilnych. Do ich kompetencji należało: wykonywanie aktów rządowych, ściąganie podatków w województwie, administracja miast, czuwanie nad opinią publiczną, opieka nad rodzinami powstańców, utworzenie i utrzymywanie poczty obywatelskiej, przygotowanie i dostarczanie prowiantu i zaopatrzenia dla walczących oddziałów. Naczelnicy cywilni województwa mianowali naczelników powiatowych, wykonujących ich rozkazy. Do ich obowiązków należało prowadzenie list osób opodatkowanych podatkiem narodowym, kontrola skarbowa, prowadzenie spisu gmin, w których ogłoszono uwłaszczenie, dystrybucja dostaw wojennych, prowadzenie list osób wrogo nastawionych do powstania, utworzenie i utrzymywanie stałej komunikacji powstańczej w powiecie. W każdym powiecie tworzono Komitet Pomocniczy do spraw skarbu i dostaw dla wojska, na którego czele stał naczelnik powiatowy, z którego inicjatywy powoływano też Komitet Niewiast Polskich, sprawujący opiekę nad rodzinami powstańców. Powołano naczelników miast, stojących na czele zarządu miejskiego, mianowanych przez naczelników cywilnych województw a pozostających pod rozkazami naczelników powiatów (z wyjątkiem stolicy). W celu sprawowania kontroli nad wszystkimi organami władz w województwach powołano komisarzy rządowych. Dnia 22 czerwca 1863 Rząd Narodowy określił kompetencje komisarzy wojskowych. Do ich kompetencji należało rozstrzyganie sporów pomiędzy organami władz wojskowych i cywilnych. Sprawy wojskowe pozostawiono wyłącznie naczelnikom wojennym. Dekret z 23 czerwca głosił, że *władza wojskowa względem cywilnej jest wzywająca, a nie rozkazująca*. Pośrednikami pomiędzy tymi władzami mieli być organizatorzy wojskowi w województwach, powiatach i okręgach. Dnia 2 czerwca 1863 Rząd Narodowy (czerwonych prawników) powołał w każdym powiecie i w Warszawie trybunały rewolucyjne, do sądenia spraw politycznych. Wojskowi pozostający w służbie czynnej podlegali jednak tylko sądom wojennym. Rząd Narodowy (wrześniowy) dekretem z 14 października 1863 roku zniósł urzędy wojewódzkich komisarzy rządowych, naczelników cywilnych i organizatorów wojskowych, powołując urząd komisarza pełnomocnego o nie-graniczonej władzy cywilnej. Naczelnikom powiatowym podporządkowano wojskowych organizatorów powiatowych.

Dnia 15 grudnia 1863 roku Rząd Narodowy (Romualda Traugutta) wydał dekret reorganizujący wojska narodowe. Zlikwidował podział terytorialny wojsk powstańczych na województwa i oddziały oraz naczelników wojskowych województw. Wprowadził podział armii powstańczej na cztery korpusy dzielące się na dwie lub trzy dywizje (noszące nazwy województw), pułki (posiadające numery w ramach Korpusów do 1 do 12 oraz nazwę powiatu), bataliony i kompanie piechoty oraz dywizje, pułki i szwadrony kawalerii. I Korpus Powstańczy pod dowództwem Gen. Michała Kruka – HEYDERICHA działający w Lubelskim i Podlaskim, II Korpus Powstańczy pod dowództwem Gen. Józefa Hanke – Bosaka działający w Krakowskim, Sandomierskim i Kaliskim, III Korpus Powstańczy pod dowództwem pułkownika. Jana Koziół – Skały działający w Augustowskim, IV Korpus Powstańczy bez własnego dowództwa, złożony z samodzielnych dywizji: Mazowieckiej i Płockiej

Dyktatorzy powstania

- Ludwik Mierosławski (od 17 lutego do 11 marca 1863)
- Marian Langiewicz (od 11 marca do 18 marca 1863)
- Romuald Traugutt (od 17 października 1863 do 10 kwietnia 1864) – nieformalnie

Tło międzynarodowe

Wybuch powstania styczniowego podważył rodzący się sojusz francusko-rosyjski. Dnia 29 stycznia 1863 Prusy zmobilizowały nad granicą Królestwa Polskiego 4 korpusy wojska (połowę armii pruskiej). 8 lutego w Petersburgu podpisano rosyjsko-pruską konwencję, zakładającą udzielanie sobie wzajemnej pomocy przez wojska rosyjskie i pruskie (na życzenie drugiej strony) w tłumieniu polskiego powstania. Cesarz Francji Napoleon III Bonaparte potraktował to zbliżenie jako zerwanie porozumień rosyjsko-francuskich. Zwrócił się do cesarza Aleksandra II z odręcznym pismem, w którym zażądał przywrócenia Królestwu Polskiemu statusu konstytucyjnego z 1815. O poparcie swych starań zwrócił się do ambasadora brytyjskiego. Jednocześnie za pośrednictwem cesarzowej Eugonii nawiązał negocjacje z ambasadorem austriackim. Zaproponował mu odbudowanie Polski pod berłem jednego z habsburskich arcyksiążąt. Austria odzyskałaby wtedy Śląsk i hegemonię w Niemczech, Włosi Wenecję, Francja zagarnęłaby lewy brzeg Renu.

 Pieczęć Agencji Głównej w Paryżu.

Władze rosyjskie zaleciły Francji nie wtrącanie się w kwestię polską, o ile życzy sobie ona zachować przyjaźń z Rosją. Rządy brytyjski i austriacki wyrażały gotowość dyplomatycznego popierania sprawy polskiej bez uciekania się do wojny. Dnia 15 lutego 1863 Napoleon III powiadomił przywódcę Hotelu Lambert księcia Władysława

Czartoryskiego, że powstanie polskie powinno trwać, bowiem sprawa polska staje się europejską. To skłoniło 16 lutego stronnictwo białych do poparcia insurekcji. We Francji powstańcy zyskali sympatię środowisk katolickich, liberalno – masonskich i socjalistycznych. Zbierano składki na rzecz powstania, sprawa polska stała się jednym z tematów agitacji przedwyborczej w zmaganiach rządu francuskiego z opozycją. Uliczne wystąpienia antyrosyjskie tłumiała francuska policja. Londyńscy demokraci zorganizowali wyprawę morską na pomoc polskim powstańcom. W nocy z 21 marca na 22 marca 1863 wyruszył z Londynu wynajęty parowiec, wiozący na pokładzie 185 ochotników różnej narodowości, 2 działa, tysiące karabinów. Organizatorami wyprawy byli Giuseppe MAZZINI, Aleksander Hercen, Nikołaj Piotrowicz OGARIEW, w Danii wszedł na pokład Michaił Bakunin. Wywiad rosyjski był o wszystkim od początku poinformowany, Flota Bałtycka postawiona została w stan pogotowia. Rząd szwedzki pod naciskiem Rosji internował statek w porcie. W brytyjskiej Izbie Gmin, parlamencie włoskim w Turynie, nawet w Sejmie pruskim w Berlinie w czasie debat przeważały głosy przychylne dla sprawy polskiej, nie łączyło się to jednak z podejmowaniem konkretnych działań tych państw

☐ Polska bandera zakupionej przez Zamoyskich i Czartoryskich okrętu "PRINCESS", który jako "Kiliński" lub "Kościuszko" miał wejść pod brytyjską banderą do walki z Marynarką Wojenną Imperium Rosyjskiego na Morzu Czarnym, okręt skonfiskowała Hiszpania pod naciskiem ambasady rosyjskiej

Wspólny nacisk mocarstw spowodował, że już na początku marca 1863 Otto von Bismarck i Aleksander GORCZAKOW zrezygnowali ze stosowania zapisów konwencji. Dnia 17 kwietnia tego roku Wielka Brytania, Francja i Austria wystąpiły równocześnie z notami w sprawie polskiej w Petersburgu. Dyplomacji francuskiej udało się skłonić państwa-sygnatariuszy traktatów wiedeńskich do podobnego wystąpienia. Swoje noty wysłały: Szwecja, Dania, Królestwo Niderlandów, Hiszpania i Portugalia. Podobnie postąpiły Włochy i Imperium Osmańskie. Rząd Narodowy dekretem z 15 maja 1863 roku powołał Agencję Główną w Paryżu, organ władz koordynujący powstańczą działalność dyplomatyczną na arenie międzynarodowej, kierowany przez księcia Władysława Czartoryskiego Trzy mocarstwa przedstawiły 17 i 18 czerwca wspólny plan uregulowania kwestii polskiej. Tak zwane *sześć punktów*, zakładało: amnestię, przedstawicielstwo narodowe, polską administrację, sądownictwo i szkolnictwo, swobodę wyznaniową, praworządny system poboru do wojska. Dla przeprowadzenia tych postulatów mocarstwa proponowały zwołanie kongresu sygnatariuszy traktatów wiedeńskich, a na czas jego trwania zamierzały narzucić stronom zawieszenie broni. Rząd Narodowy (Karola Majewskiego) zastrzegł, że postulaty te

powinny być rozciągnięte także na ziemie zabrane, a nadzór nad wykonywaniem tych postanowień powinien być sprawowany przez międzynarodową komisję kontrolną. Odrzucając to ultimatum Rosja ryzykowała wybuch wojny z koalicją brytyjsko – francusko – austriacką. Mimo to car odrzucił te warunki 7 lipca 1863. Osamotniona przez swych sprzymierzeńców Francja 7 sierpnia podjęła decyzję o nie wszczynaniu działań zbrojnych przeciwko Imperium Rosyjskiemu. Jeszcze 5 listopada 1863 Napoleon III postulował zwołanie konferencji międzynarodowej w związku z sytuacją w Polsce. W 1864 po wybuchu wojny o Szlezwik Austria ostatecznie powróciła do sojuszu państw zaborczych. Dnia 29 lutego tego roku władze austriackie proklamowały w Galicji stan oblężenia. Dnia 8 marca w Paryżu zawarto układ polsko – węgierski o jednoczesnych powstaniu zbrojnym przeciwko Austrii. Romuald Traugutt zatwierdził go 7 kwietnia. Dla stanów Unii w Ameryce Północnej pogrążonych w wojnie secesyjnej wybuch powstania styczniowego oznaczał odsunięcie groźby interwencji Francji i Wielkiej Brytanii po stronie Skonfederowanych Stanów Ameryki. Dyplomaci unii odcięli się od wspólnego wystąpienia francusko – austriacko – brytyjskiego w sprawie polskiej, popierając we wszystkim *liberalną Rosję przeciwko reakcyjnej, katolickiej i despotycznej Polsce*. Jesienią 1863 do Nowego Jorku i San Francisco przybyła Marynarka Wojenna Imperium Rosyjskiego, by ukryć się przed możliwą blokadą na Morzu Bałtyckim i by móc zagrozić brytyjskim szlakom komunikacyjnym.

Upadek powstania i jego skutki

Świadectwo wygnania Franciszkanów z klasztoru w Radomsku za pomoc powstańcom

Powstanie objęło całe Królestwo Polskie, znaczną część Litwy oraz Wołyń i trwało z większą intensywnością ponad rok, a rozproszone oddziały partyzanckie walczyły jeszcze do jesieni. Dnia 21 lutego 1864 roku udało się Rosjanom rozbić w bitwie pod Opatowem polskie oddziały z Gór Świętokrzyskich, dowodzone przez Ludwika Topora - ZWIERZCHOWSKIEGO, a także partie operujące na Podlasiu. Do kwietnia walczyło zgrupowanie Józefa HAUKE - Bosaka, a w Lubelskiem działał jeszcze, wycofawszy się z Grodna oddział, którym dowodził Walery Wróblewski. W Poznańskim i w Galicji sformowały się nowe siły, lecz nie były one w stanie wejść do walki, ze względu na ścisłe

obstawienie granic przez wojska pruskie i austriackie. Najdłużej, aż do grudnia 1864 r., walczył ostatni oddział powstańczy księdza generała Stanisława Brzóska na Podlasiu. Ksiądz Brzóska po ujęciu został powieszony w Sokołowie Podlaskim. Po początkowych sukcesach organizacyjnych, także wojskowych, powstańcy zaczęli jednak ulegać przeważającym siłom rosyjskim. Traugutt starał się wciągnąć do walk ludność chłopską, głosząc hasło działania „z ludem i przez lud”. Faktycznie udział chłopów w oddziałach partyzanckich znacznie wtedy wzrósł. Lecz opuścili je oni, po ogłoszeniu 2 marca 1864 r. dekretu carskiego o uwłaszczeniu i przyznaniu chłopom na własność użytkowaną przez nich ziemię.

Powstanie ze względu na znaczną dysproporcję sił stron walczących przybrało formę wojny partyzanckiej. Stoczono 1229 rozproszonych potyczek i mniejszych bitew, w tym 956 w Kongresówce, 236 na Litwie, pozostałe na Białorusi i Ukrainie. Oddziały polskie unikały walnej bitwy, która mogła się zakończyć totalną porażką powstania. W wojskach powstańczych służyło łącznie około 200 tysięcy ludzi, jednak jednocześnie w walkach brało udział około 30 tysięcy żołnierzy. Zginęło ok. 30 tysięcy uczestników. Nie nadeszła żadna pomoc z zagranicy, na jaką liczone, zwłaszcza z Francji. Mocarstwa zachodnie poprzestały na wydaniu bardzo ogólnych deklaracji dyplomatycznych, uważając polską insurekcję za wewnętrzną sprawę Imperium Rosyjskiego. Jedynie papież Pius IX w swojej mowie tronowej z 24 kwietnia 1864 ostro wystąpił w obronie Polaków, *sumienie mnie nagli, abym podniósł głos przeciwko potężnemu mocarzowi, którego kraje rozciągają się aż do biegun... Monarcha ten prześladuje z dzikim okrucieństwem naród polski i podjął dzieło bezbożne wytępienia religii katolickiej w Polsce*. Działalność rosyjskich komisji śledczych doprowadziła wkrótce do rozbicia organizacji powstańczej. Dnia 5 sierpnia 1864 na stokach Cytadeli Warszawskiej zostali powieszoni członkowie władz Rządu Narodowego: Romuald Traugutt, Roman Żuliński, Józef Toczyski, Rafał Krajewski i Jan Jeziorański. Rosjanie rozpoczęli represje natychmiast po stłumieniu powstania – wiele tysięcy ludzi przypłaciło życiem udział w powstaniu – zginęli podczas potyczek lub zostali zamordowani przez wojska rosyjskie (na przykład w dniu 23 grudnia 1863 roku – stracenie Z. Chmieleńskiego w Radomiu). Kilkadziesiąt tysięcy uczestników walk zesłano na Syberię. Władze rosyjskie przystąpiły też do wzmożonej rusyfikacji społeczeństwa polskiego, mającej na celu upodobnienie Kongresówki do innych prowincji Imperium Rosyjskiego. Już w 1867 zniesiono resztę autonomii Królestwa Polskiego, nazywanego odtąd Krajem Przy-wiślańskim. Szczególnie krwawo Rosjanie rozprawili się z powstaniem na Litwie, którą terroryzowały egzekucje generał-gubernatora Michaiła MURAWIOWA „WIESZATIELA”. Rozstrzelali bądź powiesili 700 osób, około 40 tysięcy wysłano etapami na katorgę na Sybir. Skonfiskowano 1660 majątków szlacheckich, oddając je na licytację lub obdarowując nimi oficerów rosyjskich. W ramach represji miastom, które czynnie popierały powstanie odebrano prawa miejskie, powodując ich upadek, skasowano również wszystkie klasztory w Królestwie, które były głównymi ośrodkami polskiego oporu. Epilogiem tego zrywu narodowego był wybuch powstania zabajkalskiego w czerwcu 1866, zorganizowanego przez polskich zesłańców.

☐ Aleksander Sochaczewski, *Pożegnanie z Europą*, 1894, Muzeum Niepodległości w Warszawie

Weterani powstania w II Rzeczypospolitej

☐ Nadanie Orderów Virtuti MILITARI żyjącym weteranom powstania styczniowego przez Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego na stokach Cytadeli Warszawskiej 5 sierpnia 1921'

Dnia 21 stycznia 1919 roku Józef Piłsudski wydał rozkaz specjalny, na mocy którego weterani powstania styczniowego uzyskali uprawnienia żołnierzy Wojska Polskiego. Mieli prawo do stałej pensji państwowej, noszenia specjalnych fioletowych mundurów i cieszyli się szczególnym szacunkiem społecznym. Rozpoznawano ich wtedy na ulicy po czapkach rogatywkach ozdabianych srebrnym orłem lub białą – czerwoną kokardą, która podczas walk stała się ich najbardziej typowym atrybutem. Specjalna komisja przyznała w grudniu 1919 prawa weteranów 3644 osobom. Na warszawskiej Pradze uruchomiono dla nich specjalne, wzorowo prowadzone, schronisko świętej Teresy. Sześćdziesiąt lat po wybuchu powstania żyło jeszcze 1970 weteranów. Przed 70. rocznicą wybuchu powstania wszystkim żyjącym jeszcze wówczas 365 weteranom przyznany został ustanowiony w 1930 Krzyż Niepodległości. Dnia 22 stycznia 1933 podczas uroczystych obchodów 70 rocznicy żyło ich jeszcze 258, a w 1938 już tylko 52; w obchodzonych wówczas uroczystościach 75 rocznicy powstania wzięło bezpośredni udział szesnastu z nich. Najdłużej żyjący weteran zmarł w 1946.

Ważniejsze bitwy

☐
Bitwa pod Węgrowem 3 lutego 1863 – Polskie Termopile
Bitwy i potyczki powstania styczniowego

W Królestwie Kongresowym 1863–1864